

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De zin als bouwwerk: een 19e-eeuws project

Elffers, E.

Publication date

2013

Document Version

Submitted manuscript

Published in

Neerlandistiek in beeld

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Elffers, E. (2013). De zin als bouwwerk: een 19e-eeuws project. In T. Janssen, & T. van Strien (Eds.), *Neerlandistiek in beeld* (pp. 37-46). (Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU; No. 72). Stichting Neerlandistiek VU/Nodus.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De zin als bouwwerk: een 19^e-eeuws project

Els Elffers

Abstract – *During the 19th century, Dutch grammarians developed a full-fledged system of functional sentence elements. From Anslin's five categories (subject, copula, predicate, object, adjunct) (1814) through Den Hertog's twenty-two categories (1892), there was a complex development, consisting of (1) extension of the grammatical area, (2) differentiation, unification and redefinition of categories, and (3) regulation of structural relationships between categories. The result was a fine-grained conceptual system that allowed for a transparent analysis of Dutch sentences in terms of structural-functional categories, most of which are still thought relevant.*

Grammatica, zinsdelen, ontleden, Anslin, Den Hertog

1. Inleiding

De term ‘traditionele grammatica’ roept vaak het idee op van een begrippenapparaat dat al in de klassieke oudheid tot ontwikkeling kwam. Voor de woordsoorten (bijvoorbeeld *werkwoord*, *zelfstandig naamwoord*) klopt dit idee inderdaad, maar, anders dan nogal eens wordt gedacht, dateren de meeste zinsdelen, de functionele eenheden die een rol spelen bij de zinsontleding (bijvoorbeeld *gezegde*, *lijdend voorwerp*), uit de 19^e eeuw.¹ In Nederland en andere West-Europese landen beijerden zich gedurende die hele eeuw taalgeleerden en taalonderwijzers met het ontwikkelen van een begrippenapparaat waarmee zinnen geanalyseerd kunnen worden. In dit hoofdstuk staat de Nederlandse variant van dit project centraal.

2. Zinsdelen: een uitdijend begrippenapparaat

Achttiende-eeuwse Nederlandse grammatica's bevatten nog niet of nauwelijks zinsdeelcategorien. Syntaxis was nog voornamelijk wat het in de klassieke oudheid was: woordverbindingleer; verschijnselen als rectie en congruentie stonden centraal. Het perspectief op de zin als geheel ontbrak.

De eerste Nederlander die een zinsdeelleer publiceerde was de schoolmeester Nicolaas Anslin (1777-1838).² In de Inleiding van zijn *Nederduitse spraakkunst voor eerstbeginnenden* (1814) presenteert hij een begrippenapparaat waarmee de bouw

¹ Een voorbeeld van te vroege datering: in Van Bart & Sturm (1987: 1) is sprake van ‘een traditie van zinsontleden die al eeuwen voor het begin van onze jaartelling een aanvang heeft genomen’.

² Anslin schreef ook schoolboeken op andere gebieden; van één daarvan leeft de titel voort in het Nederlandse cultuurgoed: *De brave Hendrik*. Zie voor informatie over Anslin Van der Woude (1982).

van de Nederlandse zin kan worden beschreven. Het bestaat uit vijf elementen: *onderwerp*, *koppelwoord*, *gezegde*, *voorwerp* en *bepaling*. Het koppelwoord verbindt onderwerp en gezegde en is een vorm van *zijn* (als in: *De boom is groeiende*; *groeïende* is het gezegde); dit element kan echter ook in impliciete vorm ‘met het gezegde verbonden’ zijn (als in de alternatieve formulering *De boom groeit*). Het *voorwerp* is wat nu *lijdend voorwerp* heet.

Na Anslin werd de zinsdeelleer verder uitgebouwd. Het aantal zinsdelen toe, maar ook de inhoud van de begrippen onderging vaak wijzigingen.

Aan het eind van de 19^e eeuw schreef de hoofdonderwijzer Cornelis den Hertog (1846-1902) zijn befaamde *Nederlandsche spraakkunst* (1892-1896).³ Daarin is het aantal zinsdelen twee-en-twintig.⁴ Meer zijn het er voor zover ik weet niet geworden, en globaal gesproken zijn dit ook de zinsdelen waar nog steeds mee wordt gewerkt.

Begin en eind van de 19^e eeuw markeren zo het begin- en eindpunt van een omvangrijk project in de Nederlandse grammatica: de ontwikkeling van een begrippenapparaat waarmee de bouw van de Nederlandse zin steeds vollediger in kaart kon worden gebracht.

3. Ontstaanskwesties

De systematische opbouw van het zinsdeelapparaat vond weliswaar in de 19^e eeuw plaats, maar inhoudelijk kon daarbij een beroep worden gedaan op begrippen die al eerder tot ontwikkeling waren gekomen. Deze voorgeschiedenis is complex; ik beperk me hier tot het noemen van drie bronnen waaruit kon worden geput:⁵

(i) *de filosofie, in het bijzonder de logica*. Al in de klassieke oudheid werden ‘subject’ en ‘predicaat’ onderscheiden als de hoofdbestanddelen van een propositie; de ‘copula’ verbindt deze twee. De zinsdelen *onderwerp* en *gezegde* en het later weer verdwenen *koppelwoord* zijn op deze begrippen gebaseerd. Als voorloper van het *lijdend voorwerp* kan het uit de filosofische traditie stammende begrip ‘object’ worden aangewezen. Voor de ‘grammaticale verwerking’ van deze begrippen deden Anslin en anderen een beroep op de Franse *Grammaire générale*, een logisch-filosofische grammatica-traditie waarbinnen de genoemde begrippen al in de loop van de 18e eeuw geleidelijk als een aparte groep, naast de woordsoorten, werden onderscheiden.

³ Informatie over Den Hertog biedt Hulshof (1985). Hulshof verzorgde in 1973 een herdruk van Den Hertogs *Nederlandsche spraakkunst*.

⁴ Over het precieze aantal is, door het bestaan van onderverdelingen, discussie mogelijk. Mijn telling is gebaseerd op wat Den Hertog zelf blijktens zijn ontleedvoorbeelden als volwaardige zinsdelen beschouwt.

⁵ Ontstaan en ontwikkeling van de Nederlandse zinsdeelleer worden voor het eerst uitvoerig besproken in Boersma (1960) en De Witte & Wijngaards (1961). In de jaren '80 verschijnen, als onderdeel van de algemene verwetenschappelijking van de geschiedschrijving van de taalkunde, meer systematische studies over (delen van) deze ontwikkeling, o.a. Elffers & De Haan (1980), Van Driel & Noordegraaf (red.) (1982), Le Loux-Schuringa (1984), Hulshof (1985). Recente deelstudies zijn bijvoorbeeld Zwart (1995), Elffers (1998) en Stolk (2006a en b). De recentste overzichtsstudie is Van Driel (2007: par. 4 en 6.3).

(ii) *de woordsoortleer en de syntaxis*. Ondanks de geringe gerichtheid op de zin als geheel ontwikkelde de klassieke grammatica al noties die aan zinsdeelfuncties gerelateerd zijn: de naamvalsbegrippen. In de loop van de tijd werden de verschillende naamvalstermen (zoals ‘nominatief’, ‘datief’, ‘accusatief’) soms feitelijk gebruikt om te verwijzen naar abstractere functionele begrippen (resp. het latere *onderwerp*, *meewerkend voorwerp*, *lijdend voorwerp*).

(iii) *de klassieke retorica*. De daarin ontwikkelde leer van de ‘circumstantiae’, die werkt met topische vragen die beginnen met *wie*, *waar*, *hoe*, *wanneer* etc., diende als basis voor het onderscheiden van de verschillende soorten *bijwoordelijke bepalingen*.

De vraag *waarom* de zinsdeelleer juist in de 19^e eeuw tot ontwikkeling kwam is, net als de vorige kwestie, complex. Twee belangrijke factoren kunnen hier kort genoemd worden, een algemene en een specifieke. De algemene factor is de toenemende verwetenschappelijking die de hele 19^e eeuw kenmerkt. In de taalwetenschap betekende dit een grote kennisvermeerdering met betrekking tot in tijd en ruimte ver verwijderde talen, maar ook een veel realistischer studie van al bekende talen.⁶ Voor de grammatica van de West-Europese talen betekende dit onder andere een toenemende relativering van de model-functie van de Grieks-Latijnse grammatica. Zo stimuleerde het inzicht dat het Nederlands geen uitgewerkt naamvalssysteem heeft, de ontwikkeling van meer functionele categorieën.

Ook het onderwijs speelde een belangrijke rol. Bij het grammatica-onderwijs lag, onder invloed van de Verlichting, het accent niet meer alleen op correct schrijven, maar ook op denktraining en verstandsontwikkeling. Al eind 18e eeuw werd de *Grammaire générale* onderdeel van het Franse onderwijscurriculum, waarbij de ‘analyse logique’ (de zinsdeelleer) centraal stond. In Duitsland deden zich vergelijkbare ontwikkelingen voor. Nederland volgde nauwelijks later. De nieuwe wet op het Lager Onderwijs van 1857 institutionaliseerde een bestaande praktijk: de zinsontleding werd ‘als taal- en verstandsoefening’ verplicht gesteld.

In deze ontwikkeling was Ansljns bijdrage van groot belang. Hij kon daarbij zijn voordeel doen met Franse en Duitse voorbeelden. Dat geldt vooral voor het werk van de Duitse pedagoog Johann C. Dolz (1769-1843).⁷

4. Ontwikkelingskwesties

Van Ansljn tot Den Hertog heeft zich in de zinsdeelleer een enorme ontwikkeling voltrokken, waarbij in de eerste plaats de toename van het aantal zinsdelen

⁶ Zie Elffers (1991: 9.2.1) voor dit toenemende ‘realisme’, dat juist in de humaniora tot grote veranderingen leidde.

⁷ Het grote aandeel van leraren en onderwijzers in de ontwikkeling van de Nederlandse zinsdeelleer hangt direct samen met deze impuls vanuit het onderwijs. Een andere factor is de afwezigheid van belangrijke impulsen vanuit de toenmalige universitaire taalwetenschap, waar vanaf ± 1850 het historisch-vergelijkende paradigma domineerde.

opvalt. Maar wat betekent het precies als een grammaticus meer zinsdelen onderscheidt dan zijn voorgangers? Heeft hij meer taalverschijnselen in beeld? Of analyseert hij dezelfde verschijnselen, maar gedetailleerder? Allebei komt voor: *gebiedsuitbreiding* zowel als *differentiatie*.

Naast differentiatie vond ook *unificatie* plaats: taalverschijnselen waartussen eerst geen relatie werd gezien, werden in één begrip samengebracht. Ook was er sprake van *herdefiniëring* en van *structurering*. Bij herdefiniëring verandert de kijk op wat voor een begrip de meest centrale kenmerken zijn; bij structurering gaat het om een nadere bepaling van de onderlinge relaties *tussen* begrippen.

Hieronder bespreek ik de ontwikkeling van het zinsdeelapparaat aan de hand van deze vijf processen, met van elk een illustratief voorbeeld.

4.1. Gebiedsuitbreiding

Noordegraaf (1982: 82-83) laat zien dat Ansljns werk zelf al blijk geeft van een niet geringe gebiedsuitbreiding ten opzichte van zijn voorbeeld, Dolz' 'Denklehre', onderdeel van zijn door Ansljijn vertaalde *Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen* (1807). Dolz onderscheidt drie zinsdelen: *onderwerp*, *koppelwoord* en *gezegde*. Zinnen van het type *De aarde is rond* kunnen daarmee worden geanalyseerd, maar, zo stelt Noordegraaf, 'Een zin als *de vader onderwijst zijnen zoon* is dit schema al te machtig. Daarom breidt Ansljijn de door hem bij Dolz gevonden driedeling uit met zogeheten 'bepalingen'.⁸ Naast deze *bepalingen* introduceert Ansljijn het *voorwerp*.

Hoe omvangrijk was deze gebiedsuitbreiding? Dat hangt af van wat er allemaal als 'bepaling' wordt aangeduid. Ansljns eigen toelichtingen volgend, komen we terecht bij wat in onze terminologie *bijwoordelijke bepalingen* en *bijvoeglijke bepalingen* zijn ('bepalingen bij het gezegde' resp. 'bepalingen bij het onderwerp' en 'bepalingen bij het voorwerp'). Uit enkele voorbeelden in het oefenmateriaal blijkt echter dat ook *meeverkende voorwerpen* en *voorzetselvoorwerpen* onder de bepalingen vallen. Op het niveau van verschijnselen lijkt Ansljijn dus in feite het grootste deel van het door de Nederlandse zinsdeelleer bestreken terrein te overzien. *Bepalingen van gesteldheid* zijn echter nog geheel buiten beeld. Zinnen als *Hij verft de deur groen*, of *Zij ligt ziek in bed* zijn nergens te bekennen. Zij zullen pas halverwege de 19^e eeuw hun intree in de Nederlandse grammatica doen (zie par. 4.4)

4.2. Differentiatie

Nadat Ansljijn vijf zinsdelen had onderscheiden, trad bij volgende grammatici een verdere differentiatie op, waardoor zinsdelen werden opgesplitst. Een heel belang-

⁸ Noordegraaf (1982: 87) laat zien dat Ansljijn voor het begrip 'bepaling' een beroep gedaan kan hebben op het werk van Franse grammatici. Dolz' beperkte grammaticale terrein is verklaarbaar uit de aan de logica ontleende focus op proposities van de vorm 'X is Y'. Ook Ansljijn noemt zinnen nog 'voorstellen'; herleiding tot een vorm met *zijn* speelt ook bij hem nog een rol (zie par. 2), maar overigens is hij veel meer op de concrete zinsvorm gericht.

rijke differentiatie was die tussen de *voorwerpen* en de andere gezegdebepalingen. Als *voorwerp* werden op den duur onderscheiden: *alle* door het hoofdwerkwoord geregeerde nominale constituenten ('genitief', 'datief' en 'accusatief') én alle voorzetselconstituenten die op dezelfde manier semantisch afhankelijk zijn van het gezegde. Deze afhankelijkheid onderscheidt hen als groep van de overige gezegdebepalingen. Het in Nederland invloedrijke werk van de Duitse grammaticus Karl F. Becker (1775-1849) diende hier als voorbeeld, zowel bij deze tweedeling als bij het uiteindelijk onderscheiden van drie voorwerpen; bij Den Hertog zijn dit *lijdend voorwerp*, *meewerkend voorwerp* en *oorzakelijk voorwerp* (onder dit laatste begrip vallen ook de huidige voorzetselvoorwerpen).

De in 1852 verschenen grammatica van Gerrit C. Mulder (1810-1859) is de eerste waarin Beckers invloed doorwerkt in het onderscheid tussen wel en niet 'aanvullende' bepalingen. Het werk van de kweekschoolleeraar Dirk de Groot (1825-1895) is een volgende mijlpaal. Hij onderscheidt binnen de groep bepalingen vier soorten voorwerpen: *voorwerp in de vierde naamval (lijdend voorwerp)*, *voorwerp in de derde naamval*, *voorwerp in de tweede naamval* en *voorwerp met een voorzetsel*; alle worden gekenmerkt doordat ze dienen om samen het met werkwoord 'een volledig begrip uit te drukken' (De Groot 1868). De Groot is daarmee de eerste grammaticus die expliciet meerdere voorwerpen onderscheidt. De overige gezegdebepalingen benoemt hij als *bijwoordelijke bepalingen*.

Het is interessant om te zien dat niet alle grammatici gelukkig waren met deze ontwikkeling. Zo stelt Jan te Winkel (1847-1927) in een recensie van De Groots grammatica: 'Een verkeerde gewoonte acht ik het, het woord *voorwerp* bij uitbreiding ook toe te passen (zoals [...] in overeenstemming met enkele Hoogd. grammatici geschiedt) op een bepaald soort derde en tweede naamvallen en znww. met voorzetsels' (Te Winkel 1877: 46).⁹ Kaakebeen (1890: 240) zegt naar aanleiding van Den Hertogs onderscheid van drie voorwerpen iets vergelijkbaars: 'Een ouden en onmisbaren term als *voorwerp* willekeurig tot andere bepalingen uit te strekken is eene uitvinding, die [...] niet door ontdekkingen wordt gerechtvaardigd'.

Het was niet alleen conservatisme dat dit soort kritiek opriep. Het semantische onderscheid tussen meer en minder bij het gezegde betrokken bepalingen is vaak problematisch, zeker bij voorzetselconstituenten. De Groot (1868: 40) verwoordt dit probleem al helder: 'Men moet wel onderscheiden, en dit is niet altijd gemakkelijk, of een voorzetsel met een zelfst. naamwoord werkelijk door een werkwoord [...] geregeerd wordt, d.i. of zij dienen om de betekenis dier woorden te voltooien, dan of dat voorzetsel met het zelfstandig naamwoord enkel eene nadere (bijwoordelijke) bepaling is òf van wijze, òf van tijd, òf van plaats, òf van grond'.

De precieze grens tussen voorwerpen en bijwoordelijke bepalingen is ook later geproblematiseerd.¹⁰ Maar tot op heden wordt deze 19^e-eeuwse differentiatie door de meeste grammatici in enigerlei vorm geaccepteerd.

⁹ Zie voor De Groots spraakkunst en Te Winkels recensie Van Driel (2008) en Elffers (1998).

¹⁰ Zie voor de discussie 'voorwerpen vs. bepalingen' Elffers (1982 en 1998).

4.3. Unificatie

Dat er in de 19^e eeuw naast differentiatie ook unificatie plaatsvond, is niet zo vreemd als het op het eerste gezicht misschien lijkt. De processen hebben namelijk betrekking op verschillende stadia van de opbouw van het zinsdeelsysteem. Differentiatie vindt plaats bij reeds als zinsdeel onderscheiden elementen; unificatie vindt plaats als het zinsdeel nog moet worden gevormd. Binnen de woordsoortgrammatica waren, zoals eerder is uiteengezet, functionele ideeën soms al in aanzet aanwezig, maar nog gekoppeld aan woordsoortelijke categorieën. Unificatie treedt op als het inzicht ontstaat dat één functie vervuld kan worden door verschillende woordsoorten. Er ontstaat dan één overkoepelende categorie.

De sterkste unificatie vond in de loop van de 19e eeuw plaats bij het ontstaan van de *bepaling van gesteldheid*. Voor het ontstaan van dit zinsdeel was het werk van de taalkundige Willem G. Brill (1811-1896) van groot belang. Als eerste beschreef Brill constructies die later onder de noemer *bepaling van gesteldheid* zouden worden geünificeerd. De belangrijkste zijn (1) constructies als *Hij leeft gelukkig*, *Hij sterft kalm*, waarin het adjectief eveneens ‘de hoedanigheid van het subject zelf’ noemt (Brill 1849: 97), (2) constructies als *Ik noem hem mijn beschermer*, *Ik verf de tafel zwart* en *Ik benoem hem tot ambtenaar*. Het gaat hier om werkwoorden die een ‘dubbele accusatief’ regeren, waarbij het begrip ‘accusatief’ al is opgerekt om de functioneel gelijkwaardige adjectieven en voorzetselconstituenten te kunnen omvatten (Brill 1852: 53-55).

Uiteindelijk werden, na een grillig proces met veel tussenstappen, alle elementen die door Brill nog afzonderlijk werden onderscheiden geünificeerd. Cruciaal voor deze ontwikkeling was het werk van grammaticus Tijs Terwey (1845-1893). In diens *Nederlandsche Spraakkunst* (1878: 8) wordt gezegd dat bepalingen van gesteldheid ‘de gesteldheid uitdrukken waarin een zelfstandigheid tijdens of onder de werking of de toestand verkeert, welke zij volgens de werking bezit of door de werking verkrijgt. Zij verschillen dus van de bijstellingen hierin, dat zij steeds in betrekking staan tot een werking of een toestand’.

Bij de ontwikkeling van Brill naar Terwey vonden verschillende unificaties naast elkaar plaats.¹¹ Niet alleen werd de functionele gelijkheid van woordsoortelijk verschillende elementen (bijvoeglijke naamwoorden, zelfstandige naamwoorden, al of niet met voorzetsel) onderkend, ook werd er gegeneraliseerd over de zinsdelen (onderwerp of lijdend voorwerp) waarop de ‘gesteldheid’ betrekking heeft. Ten slotte werd er ook semantisch geünificeerd: het ‘in betrekking tot de werking staan’ verenigt in zich de relatie ‘tijdens’ (als in *Angstig keek hij op*), ‘volgens’ (als in *Ik acht mij gelukkig*) en ‘tengevolge van’ (als in *Men verfde de deur groen*).

Het is niet helemaal onbegrijpelijk deze mate van unificatie sommige grammatici te ver ging. Zo accepteert Den Hertog Terweys begrip, maar niet zonder een onderscheid te maken tussen *bepalingen van gesteldheid der eerste soort* resp. *der tweede*

¹¹ Zie voor de ontwikkeling van de bepaling van gesteldheid Van Driel (1982), Zwart (1995) en Stolk (2006a en b).

soort, al naar gelang het zinsdeel een ‘vergezellende omstandigheid’ uitdrukt (‘tijdens’-gevallen) of een ‘noodzakelijke aanvulling van het gezegde’ vormt (‘volgens’- en ‘tengevolge van’-gevallen). Ook latere grammatici splitsten Terweys categorie soms op, ook langs andere lijnen dan Den Hertog. Tegelijk bleef Terweys unificatie in stand. Het meest uitgebreide recente standaardwerk op het gebied van de Nederlandse grammatica, de *Algemene Nederlandse spraakkunst (ANS)* (1997²) hanteert Terweys geünificeerde bepaling van gesteldheid.

4.4. Herdefiniëring

Na hun introductie in de Nederlandse grammatica bleven de zinsdelen niet ongewijzigd. Integendeel, bijna elke nieuw verschijnende grammatica bevatte wel kleine wijzigingen in de afbakening van zinsdeelbegrippen. Herdefiniëring is altijd het gevolg van geobserveerde inadequaatheid van het begrip in zijn oude toestand. Die inadequaatheid kan bij zinsdelen te maken hebben met de vorm, de betekenis of beide.

De 19^e-eeuwse zinsdeelbegrippen ondergingen vooral een *semantische* verfijning. Dat gold met name voor de voorwerpen. Kijken we naar het *lijdend voorwerp*, dan stuiten we keer op keer, te beginnen bij Anslin, op de ‘lijdende’, ‘ondergaande’ betekenis. Deze omschrijving was zowel een gevolg van de voorloperterm *accusatief*, die in oudere grammatica’s vaak werd vertaald als ‘beklaagde’, als van de rol van dit zinsdeel in de al vroeg bekende alternantie tussen de *bedrijvende vorm* en de *lijdende vorm* van het werkwoord.

Geleidelijk rees het inzicht dat het lijdend voorwerp ook andere betekenissen kan hebben. Zo hanteert Den Hertog (1903: 41-44) weliswaar nog de term ‘ondergaan’, maar hij onderscheidt daarbij twee ‘gevallen’: (1) het voorwerp bestaat reeds en wordt door het onderwerp in een gewijzigde toestand gebracht. Daarbij merkt hij op dat dit ‘ondergaan’ en die ‘gewijzigde toestand’ bij het lijdend voorwerp van bijvoorbeeld *zien* ‘niet altijd even belangrijk of even duidelijk’ zijn; (2) het voorwerp bestaat eerst na afloop van de handeling en wordt door het onderwerp voortgebracht, zoals in *Hij schrijft een brief*.

Den Hertogs herdefiniëring was een stap vooruit, maar geen eindpunt, omdat er feitelijk geen sprake was van semantische unificatie. In de 20^e eeuw bleven grammatici zoeken naar een abstractere overkoepelende definitie. Zo karakteriseert de *ANS* het lijdend voorwerp als ‘de zelfstandigheid waarop de door het gezegde uitgedrukte werking gericht is’.

4.5. Structurering

Negentiende-eeuwse grammatici tekenden geen boomstructuren. Ook als ze termen gebruiken die hiërarchie impliceren, zoals ‘bepaling’, ‘complement’ of ‘aanvulling’, betekent dit lang niet altijd dat er een gelaagde constituentenstructuur

wordt aangenomen. De 19^e-eeuwse zin wordt nog niet als een bouwwerk gezien in de ver doorgestructureerde vorm waarin dat vanaf de begin-20^e-eeuwse opkomst van de woordgroepleer gebruikelijk is.

Een duidelijk voorbeeld vormt de bijvoeglijke bepaling, die nu algemeen als ‘deel van een zinsdeel’ wordt beschouwd. Deze visie was er (impliciet) al in de 19^e eeuw, maar ook werd de bijvoeglijke bepaling vaak als een eigenstandig zinsdeel opgevat, zonder *incorporatie* (zie Bakker 1977: 135). Bij Anslin geldt dit laatste als de bijvoeglijke bepaling een voorzetselconstituent is. Zo beschouwt hij in een zin met het onderwerp *de goedheid van God* alleen *de goedheid* als onderwerp. Als de bijvoeglijke bepaling de vorm aanneemt van een bijvoeglijk naamwoord vormt hij echter wel met het kernwoord één zinsdeel.

Geleidelijk ontstonden er tendensen in de richting van meer structurering.¹² Zo wordt in de eerdergenoemde grammaticarecensie van Jan te Winkel uit 1877 expliciet kritiek geleverd op De Groots niet-incorporeren van bijvoeglijke bepalingen, zoals bij de benoeming van *witten* als onderwerp in *Het witten van de boomen staat lelijk*, en van *wijn* als onderwerp in *Goede wijn behoeft geen' kranen*. ‘Noch *witten*, noch *wijn* is hier onderwerp, maar wel degelijk *het witten van de boomen* en *goede wijn* (...) *Van de boomen* is dan ook geene bepaling van het *onderwerp* maar van *het witten*, *goede* geen attribuut van *het onderwerp*, maar van *wijn*’ (p. 44).

Bij Den Hertog vallen de meeste bijvoeglijke bepalingen onder het zinsdeel, maar zijn voorbeeldmateriaal laat ook uitzonderingen zien.¹³ Pas in de 20^e eeuw werd incorporatie uniform toegepast en was het bouwwerk van de zin compleet: onderdelen en structuur.

5. Ten slotte

Aan de hand van vijf processen heb ik geprobeerd enkele ontwikkelingslijnen in de 19e-eeuwse Nederlandse zinsdeelleer in kaart te brengen. Daarbij is het van belang te bedenken hoeveel plaatsen op de kaart *omgevuld* zijn gebleven. Niet alleen zijn alle processen slechts met één voorbeeld geïllustreerd, ook heb ik enkele omvangrijke ontwikkelingen, waarbij meerdere processen tegelijk een rol speelden, buiten beschouwing moeten laten. Dat geldt met name voor de – door Den Hertog voltooide – differentiatie van het *gezegde* in *werkwoordelijk* en *naamwoordelijk gezegde*. Cruciaal was daarbij de stapsgewijze herdefiniëring van het vaak ‘onzichtbare’ *koppelwoord* als concreet *koppelwerkwoord*, waarbij een geleidelijke unificatie met een aantal andere werkwoorden dan *zijn* plaatsvond.¹⁴ Ook heb ik me beperkt tot de enkelvoudige zin, terwijl er al bij Anslin sprake is van ‘samengestelde voorstellen’.

¹² Becker en de eveneens in Nederland invloedrijke psycholoog Wilhelm Wundt (1832-1920) werkten al met bouwwerk- of boomstructuur-achtige zinsopvattingen (zie Noordegraaf 1982).

¹³ Zie Hulshof (1985: 6.3.7.3) en Elffers (1998: 61-64).

¹⁴ Zie voor deze ontwikkeling Le Loux-Schuringa & Verkuyl (1982).

De ontwikkeling van een gegeneraliseerd begrip 'bijzin', inclusief 'beknopte bijzin', is eveneens een hoofdstuk apart.

Toch hoop ik te hebben aangetoond hoezeer de 19^e eeuw voor de Nederlandse zinsdeelleer een vruchtbare periode is geweest.

Literatuur

- Anslijn, Nicolaas Nz. (1814). *Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden*. Leyden: Du Mortier en Zn.
- Bakker, Dirk M. (1977). 'De grammatica in de negentiende eeuw'. In: Dirk M. Bakker & Geert R.W. Dibbets (red.). *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch: Malmberg.
- Bart, Pieter van & Arie Sturm (1987). *Zinsanalyse en de termen die daarbij gebruikt worden*. Leiden: Nijhoff.
- Boersma, Uilke J. (1960). *De syntaxis in het moedertaalonderwijs op de lagere school. Een historische en experimentele terreinverkenning*. Groningen: Wolters.
- Brill, Willem G. (1849). *Hollandsche spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs*. Leiden: E.J. Brill.
- Brill, Willem G. (1852). *Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs, II. Leer van den volzjn (syntaxis)*. Leiden: E.J. Brill.
- Dolz, Johann C. (1807). *Praktische Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen über Gegenstände des gemeinen Lebens, besonders für die Bürgerschule*. Leipzig: Brockhaus.
- Driel, Lo van (1982). 'Tussen attributief en predicatief. Iets over de geschiedenis van de bepaling van gesteldheid in de 19^e eeuw'. In: Van Driel & Noordegraaf (red.), 110-136.
- Driel, Lo van (2007). 'Nederlandse taalkunde in de 19^e eeuw. Een overzicht'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 25, 209-275.
- Driel, Lo van (2008). 'Dirk de Groot en de Nederlandse spraakkunst'. In: Lo van Driel & Theo Janssen (red.). *Ontheven aan de tijd. Linguïstisch-historische studies voor Jan Noordegraaf*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU / Münster: Nodus Publikationen, 171-180.
- Driel, Lo van & Jan Noordegraaf (1982). *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Kloosterzande: Duerinck-Krachten.
- Elffers, Els (1982). 'Nederlands strukturalisme en zinsontleding. Een poging tot reconstructie van een stukje vakgeschiedenis'. *De nieuwe taalgids* 75, 205-229.
- Elffers-van Ketel, Els (1991). *The historiography of grammatical concepts. 19th and 20th-century changes in the subject-predicate conception and the problem of their historical reconstruction*. Amsterdam etc.: Rodopi.
- Elffers, Els (1998). 'Centraal en marginaal: Jan te Winkel als grammaticus'. In: Wim G. Klooster, Hans J.W.M. Broekhuis, Els H.C. Elffers-van Ketel & Jan P.A. Stroop (red.). *Eerste Amsterdams Colloquium Nederlandse Taalkunde 1997*.

- Amsterdam: Leerstoelgroep Nederlandse taalkunde, Universiteit van Amsterdam, 51-71.
- Elffers, Els & Sies de Haan (1980). 'Traditionele en moderne grammatika. Een historisch-methodologische beschouwing'. *Spektator* 9, 405-432.
- Groot, Dirk de (1868). *Nederlandsche Spraakleer*. Arnhem: Voltelen.
- Haeseryn, Walter; Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij & Maarten C. van den Toorn (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers / Deurne: Wolters Plantyn.
- Hertog, Cornelis H. den. (1892-1896). *Nederlandsche spraakkunst. Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers*. 3 Delen. Amsterdam: Versluys. (2^e druk 1903-1904).
- Hulshof, Hans (1985). *C.H. den Hertog als grammaticus. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, in het bijzonder op het gebied van de schoolgrammatica in de laatste decennia van de negentiende eeuw*. Muiderberg: Coutinho.
- Kaakebeen, Cornelis G. (1890). 'Voorwerp of voorwerpen?' *Noord en Zuid* 13, 237-244.
- Loux-Schuringa, Jetske A. le (1984). *Samenhangrelaties in de 19^e eeuwse zinsgrammatica in Nederland*. Dordrecht: ICG Printing.
- Loux-Schuringa, Jetske A. le & Henk J. Verkuyl (1982). 'De geboorte van het koppelwerkwoord'. *De nieuwe taalgids* 75, 141-152.
- Mulder, Gerrit C. (1852). *Nederlandsche spraakleer, een vervolg op de Nederlandsche spraakkunst voor schoolgebruik*. Nijmegen: Thieme.
- Noordegraaf, Jan (1982). 'Traditie en vernieuwing in de taalwetenschap. Twee 'problemen''. In: Van Driel & Noordegraaf (red.), 81-109.
- Stolk, Anna (2006a). *De bepaling van gesteldheid: een negentiende-eeuws product*. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Stolk, Anna (2006b). 'De bepaling van gesteldheid: één of twee zinsdelen?' In: Jan Noordegraaf, Frank Vonk & Marijke van der Wal (red.). *Amicitia in academia. Composities voor Els Elffers*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/ Nodus Publikationen, 135-142.
- Terwey, Tijs (1878). *Nederlandsche spraakkunst. Ten behoeve van inrichtingen voor middelbaar onderwijs en tot opleiding van onderwijzers*. Groningen: Wolters.
- Winkel, Jan te (1877). 'Recensie D. de Groot – Nederlandsche Spraakkunst (1877^a)'. *Noord en Zuid* 1, 42-51.
- Witte, Anton J.J. de & Nicolaas C.H. Wijngaards (1961). *De structuur van het Nederlands. Een evolutief-klassieke synthese*. 's-Hertogenbosch: Malmberg.
- Woude, P. van der (1982). 'Meester Anslin leert ontleden. Iets over N. Anslin Nzn. en zijn taalonderwijs'. In: Van Driel & Noordegraaf (red.), 146-156.
- Zwart, Jan-Wouter (1995). 'Uit de geschiedenis van de small clause'. In: J.W. Zwart & E. Hoekstra (red.). *Tabu squibnummer*, deel 2, 215-219.